

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

О. М. Маринець, А. М. Мозговий, Н. Г. Романовська

ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

*Рекомендовано Методичною радою НУК
як методичні вказівки*

Миколаїв 2007

УДК 504(076)

Маринець О.М., Мозговий А.М., Романовська Н.Г. Основи екологічної культури: Методичні вказівки. – Миколаїв: НУК, 2007. – 28 с.

Кафедра екології

Наведені навчальна програма та перелік навчальної літератури з дисципліни "Основи екологічної культури". Розглянуті основні поняття та найважливіші питання екологічної культури. У додатку наведені питання контрольної роботи з дисципліни.

Призначені студентам спеціальності 8.070801 "Екологія та охорона навколишнього середовища".

Рецензент д-р техн. наук, проф. С.І. Сербін

© Видавництво НУК, 2007

Навчальне видання

МАРИНЕЦЬ Олександр Миколайович

МОЗГОВИЙ Андрій Михайлович

РОМАНОВСЬКА Наталя Георгіївна

ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

(українською мовою)

Редактор *Т.Б. Забабуріна*

Комп'ютерна правка та верстка *О.М. Черевата*

Коректор *М.О. Паненко*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2506 від 25.05.2006 р.

Підписано до друку 05.09.07. Папір офсетний. Формат 60×84/16.

Друк офсетний. Гарнітура "Таймс". Ум. друк. арк. 1,7. Обл.-вид. арк. 1,8.

Тираж 150 прим. Вид. № 18. Зам. № 276. Ціна договірна.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування,
54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5

ВСТУП

Система освіти та виховання, як і все українське суспільство, нині переживає глибокі процеси трансформації, модернізації та становлення у відповідності до глобальних викликів сучасності.

У державній програмі "Освіта. Україна ХХІ ст." було визначено стратегічні напрямки державної політики в галузі освіти та проголошено нову парадигму освіти. В основу покладено тезу: через освіту проходить усе населення; суспільство живе і розвивається так, як вчиться, а навчається так, як бажає жити. Тобто, освіта моделює майбутнє. Чи стане воно екологічно безпечним залежатиме від **екологічної культури**, свідомості, поінформованості людей про реальний стан справ у сфері екології та природокористування, спроможності обрати шлях узгодженого з еволюцією природи стійкого розвитку.

Концепція екологічної освіти в Україні спрямована на перебудову змісту освіти й виховання з метою формування екологічної культури як одного з головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем України. Формування екологічної культури передбачає:

- розуміння сучасних екологічних проблем у їх зв'язку на локальному, регіональному і глобальному рівнях;

- відродження кращих народних традицій взаємовідносин із природою; виховання любові до рідної природи;

- подолання споживацького ставлення до природи;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля;

- оволодіння нормами екологічної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження.

Сучасна **актуалізація екологічної культури** обумовлена тим, що саме вона визначає готовність людини до активної свідомої діяльності щодо гармонізації стосунків із природою.

1. Характеристика навчальної дисципліни "Основи екологічної культури"

1.1. Загальні відомості, мета і завдання дисципліни

Дисципліна "Основи екологічної культури" є професійно-орієнтованою і має важливе значення для фахової підготовки бакалаврів за спеціальністю "Екологія та охорона навколишнього середовища".

Мета дисципліни полягає в оволодінні основами екологічної культури та формуванні екологічного мислення, світогляду й переконань з метою їх реалізації в активній практичній діяльності з гармонізації відносин суспільства з природою.

Основним завданням дисципліни є вивчення методів та форм екокультурної діяльності. Освоївши даний курс, студент **знатиме:**

- соціальне значення екологічної культури;
- структуру, функції, методи та принципи екологічної культури;
- історію, сучасний стан та перспективи розвитку екокультури;
- роль екологічної культури в екоконверсії суспільства;
- еколого-правові аспекти культури суспільства;
- методи і засоби екологічної освіти, виховання й пропаганди

та **вмітиме:**

- аналізувати явища суспільного буття з екокультурних позицій;
- орієнтуватись у сучасних екологічних концепціях розвитку суспільства, в еколого-правових питаннях природокористування, у проблемах підвищення екологічної культури виробництва;

- рекомендувати заходи щодо проведення екологічної пропаганди та агітації;

- володіти питаннями організації еколого-виховної роботи серед населення;

- збагачувати власну екологічну культуру шляхом самоосвіти, творчої праці із прирощення і вдосконалення екологічних знань.

1.2. Загальні методичні вказівки до вивчення курсу

Дисципліна "Основи екологічної культури" тісно пов'язана з іншими навчальними дисциплінами, що викладаються як на першому ("Введення до спеціальності", "Історія України", "Українська та зарубіжна культура", "Релігієзнавство"), так і на старших курсах ("Філософія", "Основи психології та педагогіки", "Екологічне право", "Соціологія", "Соціальна екологія").

Усвідомлення взаємозв'язку екологічної культури з іншими науками сприятиме, по-перше, ефективному добору довідково-енциклопедичної

літератури при освоєнні нової для студента термінології, по-друге, більш кваліфікованому розумінню екологічних аспектів культурології та культурологічних питань окремих екологічних наук.

Робоча навчальна програма дисципліни "Основи екологічної культури" містить полекційний показник навчальної літератури з посиланнями на рекомендовані сторінки видань. У загальному переліку рекомендованої літератури основна методична література вказана за позиціями 1–9, додаткова – за позиціями 10–27.

При вивченні окремих тем дисципліни необхідно керуватися тематичним планом та матеріалами аудиторних занять. При самостійній роботі слід за кожною темою вивчати спочатку основну, а потім додаткову методичну літературу, обов'язково використовувати рекомендовані викладачем матеріали міжнародних конференцій, угод, відповідну нормативно-законодавчу документацію. Опрацювання конспекту лекцій рекомендується здійснювати одразу після прослуховування лекцій. Доповнювати конспекти матеріалами з літературних джерел необхідно відповідно до тематичного плану лекцій та контрольних запитань.

1.3. Робоча навчальна програма курсу

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ТА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Тема 1.1. Екологічна культура в контексті загальноцивілізаційних процесів

Лекція 1. Визначення екологічної культури

Загальні уявлення про культуру та її підсистеми. Культура і природа. Поняття екологічної культури. Об'єкти, суб'єкти, принципи, функції, структура екологічної культури.

Література: [3]; [6, С. 10–32]; [8, С. 112–116]; [14, С. 292–360].

Лекція 2. Цивілізаційна роль екологічної культури

Соціокультурні світи. Співвідношення термінів "культура" і "цивілізація". Екологічний характер культури та її зміст. Рівні розвитку екологічної культури та цивілізації. Методи вивчення екокультури. Екологічна культура як головний розділ соціоекології.

Література: [7, С. 27–51, 82–132]; [10, С. 107–114]; [26, С. 64–73].

Лекція 3. Історичні аспекти розвитку екологічної культури

Еволюція біосфери. Критерії людини. Єдність людства і природи. Ноосферогенез. Флуктуації, прогресивно-регресивні змінення і вектор розвитку ноосфери.

Періодизація взаємовідносин людства та природи. Основні віхи історії екокультури. Реставрації палеокультур. Пам'ятники екокультури.

Література: [1, С. 21–77, 129–143, 225–234, 356–365, 455–458]; [8, С. 35–45]; [10, С. 84–92, 107–124, 150–153, 156–158]; [17, С. 14–24, 172–195].

Тема 1.2. Екокультурні аспекти суспільного розвитку

Лекція 4. Основи екopsихології

Внутрішній і зовнішній світи людини. Категорія свідомості. Понятійний апарат екосвідомості. Історичні корені екосвідомості. Види свідомості екоціннісної орієнтації. Ековандалізм. Концепції права, моралі та етики в екологічній свідомості.

Екopsихологічні корені української національної культури та ментальності.

Література: [1, С. 225–248]; [5, С. 19–44, 52–65]; [9, С. 9–52, 74–89]; [21, С. 38–45]; [26, С. 65–71]; [27, С. 78–95].

Лекція 5. Екокультурна конверсія суспільства

Поняття екологічної конверсії. Обґрунтування її необхідності. Проблеми та етапи конверсії. Забезпечення екологічної безпеки життя. Оптимізація та гармонізація відносин суспільства з природою.

Екологізація як парадигма сучасної політики. Концепція стійкого розвитку. Перспективи екологізації політики України.

Література: [4, С. 308–338]; [8, С. 74–82, 139–150]; [14, С. 149–165, 292–360, 292–360]; [15, С. 30–40]; [18, С. 8–42]; [24, С. 20–45].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЕКОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Тема 2.1. Узагальнення і закріплення екокультурних надбань людства

Лекція 6. Еколого-правова культура

Узагальнення практики і законодавче закріплення передового суспільного досвіду. Зміст і сутність еколого-правової культури. Екологічні права людини. Гарантії екологічних прав. Єдність екологічних прав та обов'язків громадян. Екологічні правовідносини. Правова поведінка людини. Еколого-правова дисципліна та відповідальність. Екологізація всіх галузей законодавства.

Література: [2, С. 11–17, 30–34, 74–80]; [7, С. 55–66, 68–97, 100–105]; [12, С. 6–186]; [14, С. 250–264, 292–360]; [21, С. 58–66].

Тема 2.2. Головні напрямки розвитку екологічної культури

Лекція 7. Екологічна освіта та виховання

Еколого-виховний процес – головний важіль глобальної екоконверсії суспільства. Концепція, специфіка, принципи, структура екологічної освіти та виховання. Екологічне просвітництво, його спрямованість. Соціалізація особистості. Формування культури спілкування з природою.

Екологічна освіта. Знання – основа екологічної діяльності. Екопсихологічний підхід до екоосвіти. Методи і засоби екологічної освіти та виховання. Система безперервної освіти всіх верств населення. Освітньо-виховні соціально-екологічні дослідження.

Залучення широких верств населення до еколого-культурного процесу. Екологічний рух як форма свідомої екодіяльності. Форми і методи екологічного руху. Роль екологічних громадських організацій.

Література: [4, С. 482–502, 515–535]; [8, С. 105–123]; [11, С. 10–21]; [20]; [23, С. 272–301]; [25, С. 52–62].

Лекція 8. Екологічна пропаганда та агітація

Визначення екологічної пропаганди та агітації. Їхня сутність. Зміст, цілі, принципи. Світогляд, ідея, ідеологія.

Роль засобів масової інформації у підвищенні екологічної культури населення. Можливості, форми та методи екопропаганди у ЗМІ. Дієвість пропаганди.

Література: [8, С. 117–123, 150–159]; [11, С. 10–21, 161–170]; [16]; [20]; [21, С. 8–16, 58–66]; [23, С. 272–301]; [25, С. 52–53, 54–62, 69–85].

Лекція 9. Підвищення екологічної культури виробництва

Причини сучасної екологічної ситуації в Україні. Умови припинення деградації навколишнього природного середовища.

Тактика і стратегія підвищення екологічної культури виробництва. Ієрархічні та термінові рівні планування заходів з оздоровлення природного середовища. Шляхи підвищення екологічної культури виробництва у галузях народного господарства.

Література: [4, С. 9–210]; [8, С. 6–13, 74–80, 139–148]; [14, С. 292–360]; [15, С. 40–50]; [19, С. 60–81, 122–126, 132–143]; [21, С. 48–81].

2. Огляд найважливіших питань екологічної культури

2.1. Поняття "культури"

Термін "культура" має латинське походження. Первісно agricultura (з лат. – "обробка", "плекання") застосовувався у сільськогосподарському виробництві. Як "cultura" позначалося також те, що є відмінним

від природного, тобто піддано певній обробці, а щодо людини – розвитку, освіті та вихованню.

Наукове поняття "культура" поширилося у XVIII ст. як протилежне поняттю "натура", тобто природа. З тих часів культуру почали розглядати як міру соціальності суспільного життя й буття людини, показник рівня розвитку суспільства і людини, ступінь перетвореності первісного, природнотваринного стану.

Сьогодні існує більше 500 визначень поняття "культура".

У широкому розумінні культура – це історично досягнутий рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, виражений у типах і формах організації життєдіяльності людей, в їх взаємовідношеннях, у створених матеріальних та духовних цінностях.

У вузькому розумінні культура – це сфера духовного життя людей (світогляд, чуттєве, естетичне сприйняття і т. ін.).

Об'єктивно, культура є не що інше як спосіб буття суспільної форми діяльності та механізм її здійснення; суспільні відношення в матеріальному світі, соціальній дійсності і соціальних зв'язках між людьми в технології, науці, у відносинах моралі, у свідомості тощо.

Суб'єктивно, культура є суспільно виробленою загальною формою зв'язку, яка характеризує єдність людини із зовнішнім світом (природою, соціумом), духовними та особистісно-індивідуальними формами її діяльності. Культура – це "переплавлена працею натура".

У сучасному природознавстві концепція єдності світу базується на єдності матеріальних, енергетичних та інформаційних структур Всесвіту. Із загально філософських позицій людство є природною частиною світу, а людина має біологічну та соціальну сутність. Остання проявляється через культуру, яка є способом існування суспільної форми діяльності і механізмом її здійснення. Отже, культура включає в себе матеріальні засоби (виробничі, побутові предмети тощо) і людські сили та здібності (мову, традиції, теоретичні й практичні знання тощо), які сукупно і реалізують реальну практику. В основі розвитку культури лежить матеріальне виробництво.

У **соціально-екологічному** розумінні **головне завдання культури** – передати від покоління до покоління, від однієї людини до іншої ті цінності, пріоритети та способи їх досягнення, які дають можливість вижити як окремим індивідам, так і суспільству в цілому.

Культура має ціннісну та технологічну складові. Вона показує не лише те, яким чином можна досягти поставленої мети, але й ті межі, які не можна переходити в процесі її досягнення. Це вказує на те, що культура в цілому за своєю суттю має екологічний характер.

У структурі культури зазвичай виділяють такі підсистеми: *природно-екологічну* (адаптує суспільство до природних умов); *суспільно-екологічну* (впорядковує міжсуспільні відносини в навколишньому середовищі); *соціально-регулятивну* (підтримує саму соціальну систему як єдине ціле при взаємодії з природою).

2.2. Визначення екологічної культури

Екологічна культура – це специфічна форма загальної культури, спрямована на звільнення людини від жорсткої природної детермінації та на гармонізацію відносин між суспільством і природою. Екологічна культура – неодмінний атрибут індустріальної цивілізації.

Її **основоположним принципом** є встановлення відповідності соціального та природного в рамках єдиної системи. У всіх сферах суспільного життя це сприяє, з одного боку, його екологізації, з іншого – гармонізації самої суспільної системи.

Екологічна культура є своєрідним "кодексом поведінки" у природі та включає в себе певні навички і досвід природокористування, традиції, моральні почуття та оцінки ставлення людини до природи. Вона є регулятором екологічної діяльності і спрямована на гармонізацію соціо-природних відносин.

За змістом екологічна культура є сукупністю знань, норм, правил та стереотипів поведінки людини в оточуючому середовищі.

Основні функції екологічної культури:

акумулююча, тобто накопичення і збереження екокультурного досвіду;

виховна, тобто формування адекватних стереотипів екологічної поведінки;

прогностична, тобто передбачення наслідків перетворення природи та необхідних змін екологічних стереотипів;

регулятивна, тобто створення умов для гармонізації соціоприродних відносин.

Екологічна культура є поліструктурною, адже вона системно перетворює природне, соціальне, духовне на рівні особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, галузі виробництва тощо.

2.3. Цивілізаційна роль екологічної культури

Зазвичай термін "цивілізація" (від лат. *civilis* – громадянський, державний) застосовується: а) для позначення певного рівня суспільного розвитку; б) до історичного періоду освоєння природи; в) як синонім

культури. Типологія цивілізацій різноманітна, за різними ознаками розрізняють такі цивілізації: античну, візантійську; техногенну, психогенну; глобальну (світову); арабську, західну, східнослов'янську; західноєвропейську, євразійську, азійську та ін.

Якщо цивілізації розглядати як певні соціокультурні світи із просторово-часовою визначеністю, то можна говорити як про їх відносну відокремленість, так і про історично-закономірну спадковість. Відповідно, можна змінювати масштаб розгляду, наприклад, вивчаючи києво-руську або євроатлантичну цивілізації, та досліджувати еволюцію цивілізацій на аграрній, індустріальній та постіндустріальній стадіях. Аналіз цивілізацій сприяє більш глибокому розумінню ролі екологічної культури в минулому, сьогоденні та майбутньому людства.

Найбільш поширеним є цивілізаційний поділ на дві гілки – Схід і Захід, яким притаманні суттєві відмінності. Згідно з концепцією К. Юнга, східна людина – інтраверт, його свідомість спрямована вглиб самого себе, спасіння шукає в собі, він зосереджений на самовдосконаленні. Наприклад, мусульманин не вглядає в природі річ для привласнення або підкорення. Йому характерне смирення, поклоніння, обожування природи. Найбільшою крайністю принципів, на яких засноване запобігання нанесенню шкоди природі, відрізняються індійські релігії, наприклад: послідовники джайнізму не займаються землеробством аби не нашкодити черв'якам та комахам.

Західна людина – екстраверт, його розум спрямований зовні, спасіння шукає не в собі, а в пануванні над навколишнім світом. До природи ставлення прагматичне: "Природа – не храм, а майстерня, і людина в ній – робітник". Такий підхід обумовлений тим, що труд у християнстві виступає як основна доля людини, головна його цінність. Слід зауважити, що глобалізація сучасної цивілізації базується саме на західних принципах прагматизму, технократизму і лібералізації.

Необхідно відмітити, що культура Київської Русі первісно формувалась як євразійська, синтезуючи західні і східні надбання. У той же час, у порівнянні із західними, індивідуалізм та егоїзм обмежені, колективні начала переважають. Її риси менш прагматичні та раціональні, але більш чуттєві та емоційні. Академік Д. Ліхачов вважав, що це "... цивілізація Слова і Духа, Душі, а не цивілізація Справи, як на Заході". На відміну від східних звичаїв відсутнє нівелювання особистості у суспільстві. Східнослов'янська культура більш контрастна, ніж західна або східна: "працювати – так працювати, гуляти – так гуляти", "довго запрогати – та швидко їхати" тощо.

Історія людського суспільства до певної міри може бути зведена до низки цивілізаційних змін. Багато в чому доля цивілізацій визначалася саме відношенням до природи.

В історії відомий цілий ряд екологічних катастроф, що відбулися внаслідок людської діяльності (опустелювання та інші приклади). Обмеженість ресурсів змушувала людей шукати нові способи освоєння природи, сприяючи соціальному прогресу. Ті популяції людей, що знаходили свою "екологічну нішу", максимально несуперечливо пристосовувалися до неї, розвивались, як правило, у нетехногенному напрямку (наприклад: етноси Далекої Півночі, Океанії, аборигени Австралії). Твердження про відсутність прогресу (з "цивілізованої" точки зору) є суто зверхнім підходом, оскільки вони досягли значних здобутків у розвитку своїх культур.

Людство в процесі освоєння природи, з одного боку, все більше звільняється від безпосередньої залежності від природного середовища, з іншого ж – збільшує свою залежність від знань про природу та здатності враховувати всю багатоманітність наслідків свого втручання. Якщо на перших етапах свого розвитку людство залежало від клімату, врожаю тощо, а при порушеннях природного балансу вимирали окремі популяції людей, то зараз ціна помилок природокористування – існування всього виду. Найбільшим цивілізаційним лихом є війна. А світова війна із застосуванням засобів масового ураження та "екологічних" видів зброї може стати останнім антропогенним злом на Землі. Тому подолання політико-економічних антагонізмів і попередження військових конфліктів – найважливіший напрям діяльності ООН.

К. Маркс, проводячи фактично знак рівності між культурою та цивілізацією, зазначав, що "культура – якщо вона розвивається стихійно, а не направляється свідомо, – залишає після себе пустелю".

Суть постоїлої перед людством глобальної проблеми полягає в тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру у відповідності до тих змін, що самі вносять у цей світ; і джерела кризи лежать усередині, а не поза людською сутністю. Тому рішення має полягати, перш за все, у змінах самої людини, її внутрішньої сутності.

У загальноцивілізаційному контексті еколого-культурні норми не є чимось сталим та незмінним. Під впливом пануючого в суспільстві способу перетворення природи вони трансформуються і розвиваються, включаючи найсуттєвіші надбання попередніх поколінь. Екокультурні стереотипи поведінки, транслуючи історичний досвід, зберігають певну константну складову. Одночасно додається те віджиле, що гальмує подальший розвиток і не відповідає новим соціоприродним умовам, сприй-

мається те нове, що адаптує до дійсності. На сучасному етапі екокультурна функція має відігравати провідну роль у загальноцивілізаційному розвитку.

2.4. Історичні аспекти розвитку екологічної культури

Теза про єдність людини та природи є незаперечною. Історію, за К. Марксом, можна розглядати з двох боків, поділивши її на історію природи та історію людей. Однак обидва ці боки нерозривно пов'язані: до того часу, поки існують люди, історія природи та історія людей взаємно обумовлюють одна одну.

З оточуючого світу люди виділилися самостійно, як тільки почали виробляти необхідні їм засоби для праці. Від усіх інших істот люди відрізняються способом існування. Способом буття людини є діяльність. Здатність до цілеспрямованого перетворення природи зробила людину домінуючим видом. На цьому шляху було безліч **флуктуацій** (відхилень від середніх значень параметрів суспільно-природних процесів). Деякі флуктуації безслідно затихали, інші збільшували свій масштаб, утворюючи при сприятливих умовах помітні відмінності. Осередки цих відмінностей, зливаючись в одне ціле, викликали нову якість соціально-природних відносин, які набували прогресивного або регресивного характеру. З розвитком суспільства вдосконалювалася його діяльність, відповідно зростала й інтенсивність перетворювання природи.

Накопичення множинних флуктуацій протягом історії створювало нові якості, що при прогресивних надкритичних зміненнях призводило до революцій. Таких якісно корінних змін у способах організації людської діяльності налічується чотири:

перша – *неолітична* революція 6–4 тис. до н. е. (освоєння вогню, виплавка металів, перехід до господарства відтворюючого типу);

друга – *промислова* революція XVIII ст. (винахід парової машини, перехід до машинної праці);

третья – *науково-технологічна* революція (початок ери науково-технічного прогресу на основі безперервних науково-технічних революцій у всіх галузях господарства, формування універсального технологічного способу виробництва);

четверта – *інформаційна* революція (розвиток інформатики як нового типу організації знання, глобалізація людського буття). Кожна з цих революцій докорінно змінювала доктрину екологічної культури.

Якщо за критерій узяти пануючий спосіб організації людської діяльності (технологію), то в історії суспільно-природних відносин (відтак і в історії екологічної культури) можна виділити такі етапи:

безпосередньо природна діяльність первісних збирачів та мисливців (період безпосереднього засвоєння мінімально перероблених продуктів природи);

природоподібна діяльність в аграрництві та ремісництві (приспособлення середовища для потреб відтворення природних продуктів або мінімально перероблених компонентів природи);

"неприродна" (індустріальна) діяльність (період промислового виробництва необхідних продуктів);

природозгідна (постіндустріальна) діяльність (сучасний період екологізації виробництва на основі інформаційних технологій).

Існують й інші спроби періодизації соціоприродних відносин [8].

Ф. Енгельс виділяв три основні етапи розвитку людства:

дикість – період переважного присвоєння готових продуктів природи, штучні продукти є допоміжними знаряддями їх присвоєння;

варварство – період введення скотарства та землеробства, період оволодіння методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності;

цивілізація – період оволодіння подальшою обробкою продуктів природи, період промисловості та мистецтва.

У радянській науковій літературі зазвичай застосовувалася така схема періодизації взаємодії суспільства та природи:

стародавній період – накопичення знань, початок формування основних типів взаємовідносин людини і природи;

рабовласництво – час розвитку землеробства і скотарства;

феодалізм – новий етап в освоєнні природи людиною;

капіталізм – ера активного промислового використання природи, що ігнорує екологічні закони;

соціалізм – період наукового природокористування.

Є спроба періодизації взаємодії між людиною та природою за критерієм пануючого типу господарства:

привласнюючий етап (здобуття людиною того, що у природі існує у готовому вигляді: промислові тварини, їстівні рослини тощо);

відтворюючий етап (перетворення людиною частини природних багатств відповідно до своїх цілей та потреб; відтворення предметів споживання; створення неіснуючого у природі).

Історія взаємовідносин природи і людства може бути періодизована за виділенням провідного елементу, який би в узагальненому вигляді характеризував відносини з природою:

біогенний – адаптаційний, присвоюючий;

техногенний – частково перетворюючий: а) аграрний; б) індустріальний;

ноогенний – системно-перетворюючий.

Є спроби розглянути процес становлення взаємовідносин у системі "суспільство–природа" через виділення таких основних стадій розвитку глобальної соціоекосистеми: незамкнена, частково замкнена, замкнена. У даному випадку критерієм виступає ступінь розвитку не лише засобів виробництва, а й виробничих відносин, по суті – ступінь розвитку самого суспільства.

2.5. Сучасний стан і перспективи розвитку екокультури

Незважаючи на глобалізацію, сучасна екологічна культура людства відрізняється надзвичайним різноманіттям. Об'єктивно це пов'язано з диференціацією праці, відмінностями природних умов у різних регіонах планети, нерівномірним історичним розвитком. Суб'єктивно – з тим, що люди (народи, етноси, великі та малі соціальні групи, окремі особистості) мають властиву їм індивідуальність.

Екологічна думка пройшла великий шлях – від релігійних уявлень про природу до сучасних наукових знань про Всесвіт. Людство вийшло на шлях глобалізації, на якому його очікують як переваги, так і небезпеки відповідного масштабу. Оскільки альтруїзм несумісний із прагматизмом, то піклування сучасної людини про життя на планеті не набуло такого значення, як піклування про меркантильні інтереси: власні, корпоративні чи державні. Проте тривоги людства про екологічне майбутнє зростають, про що свідчать уже проведені дві Міжнародні конференції ООН з навколишнього середовища у 1972 та 1992 рр.

Міжнародні документи засвідчують незадовільний стан справ у екологічній сфері всіх країн світу без винятків. Характерно, що країни, які утворюють найбільше промислових забруднень, найменше від них страждають. І навпаки: економічно нерозвинені країни екологічно найбільш уражені. На жаль, концепція стійкого розвитку не змогла усунути цього парадокса. Тому ведеться пошук нової світової політики, яка була би прийнятна всій світовій спільноті. Політична декларація Світового саміту із стійкого розвитку у Йоганнесбурзі у 2002 р. констатує, що у програмі стійкого розвитку подолання бідності повинно стати абсолютним пріоритетним напрямком. Очевидно, що й екологічна культура розвиватиметься у соціальному та гуманістичному напрямках. Поступово акценти з екологізації людської діяльності зміщуватимуться на гармоніза-

цію відносин із природою, на врахування інтересів не тільки людини, але й інших біологічних видів.

2.6. Людська діяльність

Існує багато визначень людської діяльності [8]:

діяльність – це суттєва визначеність способу буття людини у світі, її здатність вносити в дійсність зміни, опосередковані ідеальним;

діяльність – це об'єктивний процес взаємодії між людьми і природою, головною особливістю якого є колективність, або суспільна форма діяльності, предметність, знарядійність, покладання та реалізація мети, вольове ставлення, універсальність, контролюваність та керованість з боку суб'єкта.

Діяльність характерна для тварин та природи в цілому. К. Маркс для того, щоб розрізнити діяльність людини та тварини, щодо останньої застосовував термін життєдіяльність, одночасно використовуючи його також і для означення способу буття людини як представника біологічного виду *homo sapiens*. Він уважав, що родове життя як у людини, так і у тварини фактично полягає в тому, що вони живуть природою. Це означає, що природа є їх тілом, з яким вони повинні залишатися в процесі постійного спілкування, щоб не вмерти. Але життєдіяльність людини не тотожна з тваринною. Якщо тварина безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю, вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності, то людина робить свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості, її життєдіяльність свідома. Саме свідомість обумовила перетворення життєдіяльності біологічного виду *homo sapiens* у людську діяльність.

Тваринна дія безпосередньо пов'язана із предметом. Причому, тварина споживає предмет таким, яким він створений природою, тобто в натуральному вигляді, в той час як людина в процесі діяльності змінює його згідно зі своїми потребами. Сполучною ланкою між природою і людиною виступає практична перетворююча діяльність людини. Тварина також виробляє, але лише себе, в той час як людина відтворює всю природу, і саме це є її найважливішою відмінністю.

Специфіка людської діяльності полягає в тому, що це – спосіб буття, оскільки присвоєння природного матеріалу відбувається не шляхом безпосередньої асиміляції його біологічним тілом, а через створення працею особливого предметного світу. Розвиток людини відбувається саме як удосконалення нею своїх творчих сил. Своїм способом буття лю-

дина і відрізняється від тварини, але ні створений людиною предметний світ, ні сама праця, взяті самі по собі, абстрактно, не відділяють людину від царства природи.

2.7. Свідомість

Головною передумовою перетворення життєдіяльності біологічного виду *homo sapiens* у людську діяльність стала поява специфічного способу відображення – свідомості, яка визначається як вища, властива лише людині і пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальнюючому, оцінюючому і цілеспрямовуючому відображенні дійсності, її конструктивно-творчому перетворенні, випереджальному мисленому моделюванні дій, передбаченні їх результатів, розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини.

Надзвичайно важливими для розуміння проблеми взаємодії людини та природи в процесі діяльності є властивості свідомості.

Активність. Ця властивість зумовлена сутністю людського буття, в основі якого лежить не стільки пристосування людини до природи, скільки активне її перетворення практичною діяльністю для задоволення своїх потреб. Свідомість має цю властивість тому, що на основі змісту свідомості (знань, цінностей, ідеалів тощо) людина не лише відображає зовнішній світ, а й творить його.

Об'єктивність. З одного боку, у свідомості відображаються суттєві властивості предметів об'єктивного світу, реальність у цілому, з іншого боку – свідомість через матеріальну діяльність та мову може об'єктивізуватися у зовнішньому світі, тобто переходити із світу суб'єкта, з ідеального плану у зовнішній об'єктивний світ, у матеріальну дійсність.

Здатність ставити мету. Оскільки людина, прагнучи досягти певних цілей, здатна взаємодіяти із зовнішнім світом, використовувати його для задоволення своїх потреб та інтересів, то за допомогою свідомості (відображення реальності у чуттєвих і розумових образах) відбувається відповідне відображення цілей діяльності. Завдяки усвідомленню існування цілі, дії людини набувають цілеспрямованості.

Предметність. У людській свідомості відображається не світ узагалі (у всій його багатовимірності та різноманітті), а лише певні властивості, окремі його боки – ті, що включені у практичну діяльність людини, є предметом її діяльності.

Універсальність. Свідомість відображає всі властивості матеріального світу.

Суспільний характер. Свідомість як суспільний продукт є відображенням дійсності, що виникає в процесі соціалізації людини, тобто розвитку форм взаємодії між людьми. Суспільна природа свідомості полягає в тому, що спілкування між людьми є передумовою та постійною умовою виникнення і розвитку свідомості. Отже, свідомість – форма колективного (а не індивідуального) відображення дійсності для забезпечення буття людини.

Свідомість є водночас й умовою, і результатом людської діяльності. Тому свідомість, мова та людська діяльність виникають одночасно і взаємозумовлюють одна одну. Мова фіксує наявність свідомості, а знаряддя праці – перетворення життєдіяльності біологічного виду *homo sapiens* у людську діяльність.

Людина, на відміну від тварини, діє свідомо, перед тим, як виконати певну дію, вона спочатку ставить мету, тобто робить діяльність предметом своєї волі. У той же час тварина діє згідно з інстинктом. Людина перед кожним актом діяльності спочатку ставить мету, яка є формою свідомості людини, що відображає об'єктивний світ у вигляді майбутнього буття. Людська предметна діяльність – це безперервне цілепродукування і цілевиконання.

Запобігти глобальній екологічній катастрофі можна буде лише за умов пізнання закономірностей соціоприродної взаємодії, узгодження з природою процесів цілепродукування і цілевиконання, ліквідації відчуження між людиною та природою. Корінні зміни мають відбутися і в екопсихології. Тільки свідомі революційні зміни в екологічній культурі дозволять людству вижити в умовах глобалізації світу.

2.8. Проблеми екологічної конверсії суспільства та оптимізації природокористування

У ХХ сторіччі людство досягло такого рівня потужності сукупної виробничої сили і таких масштабів утручання в природу, що під впливом глобальної екологічної загрози постало питання про заміну традиційних способів організації людської діяльності на нові, адекватні сучасній глобальній екологічній ситуації та накопиченим творчому потенціалу і знанням про світ.

Екологічна конверсія суспільства є надзвичайно складною проблемою. Вихідним принципом для її теоретичного вирішення є визнання нерозривної єдності людини та природи.

Виникнувши як природна істота, людина виділилася з природи саме

завдяки неприродному характеру своєї діяльності. З перетворенням біологічного виду *homo sapiens* на людину відбулася заміна його біологічної еволюції на соціальну.

Соціальний розподіл людської діяльності неминуче призвів до розподілу суспільства і створення соціальної ієрархії, в межах якої між людьми уклалися відносини панування—підлягання. Така суспільна організація зумовила й тотожне ставлення до природи, якій було відведене місце пасивного об'єкта для застосування людських сил та здатностей. У процесі розвитку людина в своїх діях протиставила себе природі, що породило суперечності між існуванням суспільства як специфічної природної підсистеми і способом його відтворення. Без цієї суперечності, що виникла з певною необхідністю, суспільству не вдалося би вирватися з природного кола. Саме ця суперечність стала внутрішнім джерелом розвитку соціоприродної системи і самого суспільства. Однак цей спосіб існування суспільства є історично обмеженим, його межі визначаються запасом міцності біосфери та здатності природи до відтворення. Глобальність екологічної кризи лише актуалізує історичну обмеженість сучасного способу буття людини та форм її діяльності. Можливість позитивного вирішення глобальної екологічної проблеми, з точки зору соціоприродних відносин, знаходиться в області організації людської діяльності [8].

Узагальнено, спосіб організації діяльності є способом організації руху живої та неживої природи, тобто технологією, яка, за суттю, може бути природною чи штучною (людською). Природна технологія відрізняється граничною оптимальністю з позиції цілісності природної системи, людська технологія — тим, що, все більш розвиваючись, відходить від природних зразків (колесо, гвинт, двигун внутрішнього згорання та інші винаходи, що не мають природних аналогів).

У природі доцільність діяльності, оптимальність розвитку визначається рамками існуючих рівноваг між системами. В окремій системі доцільність її функціонування зумовлюється внутрішніми необхідностями та зовнішніми можливостями. При надмірному, за можливості, розвитку природні об'єкти зникають або якісно реорганізуються та пристосовуються до нових умов. Екологічна конверсія суспільства й призначена для реорганізації його діяльності та адаптації до нових умов існування у біосфері.

Людська діяльність, з позицій же цілісності природної системи, є, перш за все, природним процесом, зумовленим необхідністю існування людського життя. Її ефективність може бути визначена як співвідно-

шення бажаного результату з отриманим. Чим більша відповідність результату і мети, тим вища ефективність діяльності (і людської технології). Марнотратна мета є екологічно абсурдною.

Для збереження умов біологічного існування людини поряд із проблемою ефективності людської діяльності постає проблема її оптимальності. Під оптимальністю діяльності розуміється співвідношення способу організації людської діяльності з дійсними законами природи. Чим вищою є оптимальність людської діяльності, тим меншими є негативні наслідки та порушення рівноваг у біосфері.

Ефективність і оптимальність людської діяльності далеко не завжди співпадають, оскільки ефективність зумовлюється наявними знаннями та реальними можливостями, а оптимальність – відповідністю знань і наявної практики об'єктивним природним закономірностям.

Оптимізація природокористування передбачає не тільки пристосування суспільства до природи, але й подальше оволодіння нею на основі пізнання та практичного застосування її законів. Основними напрямками оптимізації природокористування є [8]:

- удосконалення очисних споруд на виробництвах, що забруднюють оточуюче середовище;

- економія та збереження природних ресурсів;

- перехід до маловідходного виробництва;

- створення замкнених енерготехнологічних циклів.

Екологічна конверсія суспільства та оптимізація природокористування потребують нової екологічної культури.

2.9. Проблеми гармонізації відносин суспільства з природою

Поняття гармонія походить з давньогрецької мови, в якій цим терміном позначалися договір, злагоженість, стрункність, зв'язок.

Категорія гармонії є однією з основоположних у системі культурної свідомості. Під нею розуміється внутрішня і зовнішня впорядкованість різноманітних частин цілого, узгодженість, цілісність явищ та процесів. Гармонія передбачає таку узгодженість, яка відповідає законам доцільності, оптимальності та краси, являючи собою їх органічну єдність. Гармонія виключає антагоністичність.

У свідомості категорія гармонії асоціюється з опозицією до хаосу, безладдя, дисгармонії. Гармонізація означає спрямованість на певне облаштування, впорядкування, подолання розладу, досягнення узгодження, скріплення розірваного.

Стосовно взаємовідносин суспільства та природи стратегія гармонізації охоплює обидва вектори взаємодій: людина – природа і природа – людина. Гармонізація взаємовідносин суспільства та природи можлива тільки в результаті якісної зміни людської діяльності, при якій суспільство, керуючись соціоприродними знаннями і почуттям відповідальності за всі форми життя на планеті, прийме на себе функцію управління природними процесами. Об'єктивно, таке можливо тільки при переході біосфери у свій новий стан – у ноосферу.

Поняття гармонії відображає своєрідний ідеал взаємоіснування суспільства і природи, за якого динамічно врівноважуватимуться процеси суспільного споживання та відтворення природних ресурсів. Повна гармонія, як ідеал та як безмежність – недосяжні, проте устремління до них є безкінечними. Шлях до досягнення такого ідеалу передбачає попереднє забезпечення оптимізації природокористування.

Якщо оптимізація соціоприродних процесів має еколого-економічне мотивування і здійснюється переважно в інтересах людини, то гармонізація базується на потребах усіх видів живого.

2.10. Соціально-екологічні парадигми

Перша загальносвітова соціально-екологічна парадигма (тобто концептуальна схема постановки і вирішення проблеми, заснована на системі загальноприйнятих понять, принципів і пануючих теорій) була офіційно сформульована на Стокгольмській конференції ООН з навколишнього середовища у 1972 р. Наступні два десятиліття стали роками екологізації світової політики. У цей час була прийнята більшість існуючих міжнародних конвенцій, угод, договорів. Були розпочаті грандіозні екологічні програми у всіх сферах життя. Однак суттєвого припинення стрімкого погіршення навколишнього середовища не відбулося.

На другій конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) був прийнятий програмний політичний документ "Порядок денний на ХХІ століття", який установив суворий зв'язок екології, економіки і соціальних проблем. Парадигма екологізації змінилася на парадигму стійкого розвитку.

Але дійсність показала, що і друга соціально-екологічна парадигма не вирішує всіх поставлених перед людством глобальних проблем. Тому ведеться пошук нових ідей (наприклад, заснованих на поняттях "здоров'я", "ноосфера"), які б могли вдосконалити концепцію стійкого розвитку та спрямувати зусилля людства на гармонізацію відносин із природою.

2.11. Узагальнення і закріплення екокультурних надбань людства

Узагальнення передового суспільного досвіду і закріплення його в практиці відбувається у сфері права. Тому суспільство і держава постійно опікуються еколого-правовою культурою.

Екологічні права громадян належать до конституційних прав людини. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Екологічні права громадян є гарантованими і мають такі форми захисту: нормотворчу, управлінську, самоврядну, правоохоронну, природоохоронну, судову.

Екологічним правом передбачені також обов'язки громадян:

загальні (оберігати природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, додержуватись екологічних нормативів, не порушувати інтересів інших суб'єктів);

спеціальні, що впливають з умов права власності на природні ресурси та ін.;

майнові (своєчасно вносити плату за забруднення природного середовища, проводити заходи із попередження негативного впливу діяльності тощо);

немайнові (одержувати дозволи на здійснення діяльності, подавати об'єкти на екологічну експертизу, виконувати вимоги природоохоронних органів тощо).

Екологічні права та обов'язки громадян перебувають в єдності, яка стабілізує поведінку окремих людей і суспільства в цілому. Культура екологічних правовідносин – це насамперед еколого-правова дисципліна та відповідальність.

2.12. Головні напрямки розвитку екологічної культури

Екологічна культура охоплює всі сфери суспільного буття. На сучасному етапі основними напрямками її розвитку є:

екологізація політико-правових процесів;

екологізація виробництва;

екологічна освіта (знання – основа екологічної діяльності);

екологізація виховання (еколого-виховний процес – головний важіль глобальної екоконверсії суспільства);

екологічне просвітництво (екологічний підхід до соціалізації особистості);

залучення широких верств населення до еколого-культурного процесу (розвиток екологічних рухів та громадських організацій).

2.13. Екологічне просвітництво

Екологічне просвітництво забезпечує елементарні знання про природу та взаємовідносини з нею суспільства. Воно закладає базові світоглядні установки та основи побутового рівня екологічної свідомості. Без його наявності не можна приступати до формування екологічно культурної людини.

У 1977 р. Всесвітня міжурядова конференція з проблем природоохоронного просвітництва, що проходила в Тбілісі, визначила основні принципи природоохоронного просвітництва:

виходити з багатоманітності завдань в області охорони природи, враховуючи економічні, санітарно-оздоровчі, гуманістичні, естетичні та патріотичні мотиви природоохоронної роботи;

здійснювати взаємодоповнюваність та наступність різних рівнів природоохоронного просвітництва, передбачаючи просвітництво та освіту всіх вікових та соціальних груп населення, кожної особистості протягом усього життя;

тісно пов'язувати просвітництво в області навколишнього середовища з конкретними природоохоронними завданнями регіону, краю, населеного пункту, підприємства та організації;

стимулювати активність кожного громадянина, оскільки охорона природи неможлива без участі широких верств населення;

підвищувати освіченість в області охорони природи для того, щоб вона випереджала прогнозовані зміни в навколишньому середовищі.

2.14. Екологічна освіта

Наступним щаблем у формуванні екологічної культури є екологічна освіта як один з елементів природоохоронної політики і важливий фактор її самореалізації, вона слугує інструментом впливу на суспільну свідомість і формування внутрішньої та міжнародної політики в області природокористування. Екологічна освіта – це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, знань і практичних навичок раціонального природокористування.

Специфіка екологічної освіти полягає в тому, що вона повинна базуватися на принципі "випереджаючого відображення". У свідомості людини повинна відбуватися постійна оцінка можливих наслідків утручання в природу з позиції не тільки добробуту людини, а й гармонізації відносин у системі "суспільство–природа".

Мета екологічної освіти – озброїти людину знаннями в області природничих, технічних та суспільних наук стосовно особливостей взаємодії суспільства і природи, розвинути в ній здатність розуміти й оцінювати конкретні дії та ситуації.

2.15. Екологічне виховання

Збереження планети залежить від якості і темпів формування екологічної свідомості та екологічної культури, яке відбувається в процесі екологічного виховання.

Одним з найважливіших завдань екологічного виховання є формування у природокористувачів, кожного громадянина й у суспільстві в цілому стійких установок на раціональне природокористування, вміння бачити за вирішенням окремих проблем віддалені екологічні наслідки втручання в природні процеси, почуття відповідальності перед нинішніми та майбутніми поколіннями за вплив власних дій на здатність природи бути середовищем існування людини.

Екологічне виховання включає в себе три відносно самостійні за методами та цілями складові: екологічне просвітництво, екологічну освіту та власне екологічне виховання.

Вищим щаблем екологічного виховання є власне екологічне виховання – психолого-педагогічний процес, метою якого є формування в індивіда не лише наукових знань, а й певних переконань, моральних принципів, що визначають його життєву позицію і поведінку в області охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, екологічної культури окремих громадян і всього суспільства в цілому. Екологічне виховання – це цілеспрямований вплив на особистість, у процесі якого формується певна система екологічних цінностей, які визначатимуть бережливе ставлення людини до природи, спонукатимуть її до розв'язання екологічних проблем. Воно передбачає формування готовності особистості до конкретних дій, включає в себе знання та вміння здійснювати охорону природи і раціональне природокористування.

Специфіка екологічного виховання полягає у виробленні світогля-

дного ставлення до комплексної, цілісної системи "суспільство—природа", відношення особистості до якої неможливе без діяльної, безпосередньої та опосередкованої участі в її функціонуванні. Комплексний характер екологічного виховання впливає зі специфіки об'єкта відображення екологічної свідомості на рівні як суспільного, так і особистісного її функціонування.

Основним принципом екологічного виховання є принцип матеріальної єдності світу. Серед інших можна також виділити принципи комплексності, безперервності, патріотизму, поєднання особистісних та загальних інтересів.

Головною метою екологічного виховання є формування екологічної культури, яка повинна включати в себе екологічний імператив, систему екологічних цінностей та екологічну відповідальність.

Екологічний імператив – це сукупність умов взаємодії суспільства та природи, порушення яких буде мати катастрофічні наслідки для людства. Він є усвідомленням об'єктивної необхідності рахуватися не просто із законами природи, але і пред'явленими нам з її боку "технічними" умовами. Екологічний імператив виражає необхідність оцінювати наслідки будь-якого втручання в природні процеси з точки зору загальних умов взаємовідносин суспільства та природи, збереження умов біологічного існування людини.

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації роль екологічного виховання суттєво підвищується. Воно відіграє роль інтегратора у сучасному виховному процесі, поєднує в єдину функціональну систему всі традиційні види виховання, базується на них і є фактором подолання відомчості в цій сфері людської діяльності. Дієвість екологічного виховання залежить від узгодження всіх його напрямків, елементів та засобів, комплексності, безперервності та охоплення ними всіх членів суспільства протягом їх життя.

Основна література

1. *Алексеев В.П.* Становление человечества. – М.: Политиздат, 1984. – 462 с.
2. *Баб'як О.С., Біленчук П.Д., Чирва Ю.О.* Екологічне право України: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2000. – 216 с.
3. *Гирусов Э.В., Широкова Ю.И.* Экология и культура. – М.: Знания, 1989. – 62 с.
4. *Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. – К.: Знання, 2001. – 598 с.
5. *Медведев В.И., Алдашева А.А.* Экологическое сознание: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2001. – 384 с.
6. *Назарова Н.С.* Охрана окружающей среды и экологическое воспитание студентов: Учеб.-метод. пособие. – М.: Высш. шк., 1989. – 104 с.
7. *Подольська Є.А.* Культурологія. – К.: Центр навч. літ-ри, 2003. – 288 с.
8. *Салтовський О.І.* Основи соціальної екології: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
9. *Скребец В.А.* Экологическая психология: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 1998. – 144 с.

Додаткова література

10. *Баландин Р.К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. – М.: Знание, 1979. – 176 с.
11. *Бондаренко В.Д.* Культура общения с природой. – М.: Агропромиздат, 1987. – 174 с.
12. *Борейко В.Е.* История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). – В 2 т. – Т. 2. – К.: Киевский экол.-культ. центр, 1997. – 192 с.
13. *Борейко В.Е.* Постижение экологической теологии. – К.: Киевский экол.-культ. центр, 2000. – 88 с.
14. *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. – К.: Інтел-сфера, 2001. – 404 с.
15. *Злобін Ю.А.* Основи екології. – К.: Лібра, 1998. – 286 с.
16. Как распространять экологическую информацию / Сост. *В. Борейко*. – К.: Киевский экол.-культ. центр, 2000. – 48 с.
17. *Нэш Р.* Дикая природа и американский разум. – К.: Киевский экол.-культ. центр, 2001. – 202 с.

18. *Нэш Р.* Права природы. История экологической этики. – К.: Киевский экол.-культ. центр, 2001. – 180 с.

19. *Павловський М.А.* Суспільство та економіка перехідного періоду: Шлях України. – К.: Техніка, 1997. – 152 с.

20. *Реймерс Н.Ф.* Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 638 с.

21. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна: Навч. посіб. / За ред. *М.І. Дробнохода.* – К.: МАУП, 2002. – 104 с.

22. *Сытник К.М., Брайон А.В., Гордецкий А.В.* Биосфера. Экология. Охрана природы: Справочное пособие. – К.: Наук. думка, 1987. – 523 с.

23. *Уайт Г.* География, ресурсы и окружающая среда. – М.: Прогресс, 1990. – 544 с.

24. *Хефлинг Г.* Тревога в 2000 году: Бомбы замедленного действия на планете. – М.: Мысль, 1990. – 270 с.

25. Экологическая пропаганда в СССР / Под ред. *Д.М. Гвишиани.* – М.: Наука, 1984. – 128 с.

26. Экология человека: Основные проблемы: Сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1988. – 222 с.

27. Эстетическое воспитание в техническом вузе: Учеб.-метод. пособие / Под ред. *Г.С. Гуна.* – М.: Высш. шк., 1991. – 207 с.

Питання контрольної роботи

До розділу 1

1. Загальне розуміння терміна "культура".
2. У чому полягає багатоманітність визначень культури?
3. Основні підсистеми культури.
4. Визначення екологічної культури.
5. Особливості екологічної культури.
6. Функції екологічної культури.
7. Екологічна культура особистості. Що становить екокультурний мінімум сучасної людини?
8. Що становить культурну норму природокористування?
9. Методи екокультурних досліджень.
10. Співвідношення біосферо- та ноосферогенезу.
11. Що являють собою флуктуації природного та соціального розвитку?
12. Спрямованість вектора розвитку ноосфери.
13. Основні віхи історії розвитку екокультури.
14. Способи періодизації взаємовідносин людства та природи.
15. Характерні риси сучасної екологічної культури.
16. Що розуміється під "позеленінням" релігій?
17. Що розуміється під "позеленінням" філософії?
18. Що являє собою екологічна етика?
19. Екологічний зміст сучасних філософських та суспільно-політичних концепцій.
20. Що являє собою екологічна футурологія?
21. Категорія екологічної свідомості.
22. Особливості екологічної свідомості.
23. Рівні екологічної свідомості.
24. У чому полягає екопсихологічний підхід до екоосвіти?
25. Історичні корені екоосвідомості.
26. Що таке екологічна антикультура, ековандалізм?
27. Поняття екологічної конверсії.
28. Екологічна парадигма сучасності.

До розділу 2

1. Способи узагальнення практики і закріплення передового суспільного досвіду.

2. Зміст і сутність еколого-правової культури.
3. У чому полягає механізм забезпечення екологічного права?
4. Ознаки екологічного права.
5. Які ви знаєте екологічні права людини?
6. Класифікація видів екологічних прав людини.
7. Форми захисту екологічних прав громадян.
8. Обов'язки громадян у галузі екології.
9. Що таке екологічна відповідальність?
10. Поняття екологічного правопорушення.
11. Що розуміється під екологізацією законодавства?
12. Як треба розуміти термін "соціалізація особистості"?
13. Співвідношення понять екологічної освіти та просвітництва.
14. Складові екологічної освіти.
15. Складові екологічного виховання.
16. Система безперервної освіти всіх верств населення.
17. Форми і методи екологічного руху.
18. Які екологічні громадські організації вам відомі?
19. Методика формування культури спілкування з природою.
20. Поняття екологічної пропаганди та агітації.
21. У чому полягають екологічне мислення та світогляд?
22. Роль засобів масової інформації у проведенні пропаганди.
23. Методи екологічної пропаганди у пресі.
24. Найбільш актуальні теми екопропаганди у пресі.
25. Як оцінюється ефективність екопропаганди?
26. Історичні етапи природоохоронної освіти і пропаганди.
27. Показники стійкості розвитку суспільства.
28. Причини сучасної екологічної ситуації в Україні.
29. Сутність концепції стійкого розвитку.
30. У чому полягає інтеграція соціально-економічної та природоохоронної політики.
31. Шляхи підвищення екологічної культури виробництва.